

SEMINAARIRAPORTTI

Liisa Nieminen

HYMY II -työryhmän 6.10.2008 Helsingissä järjestämä seminaari EETTINEN KIPU JA RISKI – Humanistis-yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen riskit, ennakkoarvioinnin tarpeellisuus sekä ohjeistaminen

Tutkimuseettisen neuvottelukunnan asettama HYMY II –työryhmä järjesti 6.10.2008 klo 10-13 seminaariin, jonka aiheena oli tutkimushankkeiden eettisen ennakkoarvioinnin tarve humanistisilla aloilla. Alustajia oli pyydetty tuomaan alustuksissaan esille sellaisia tilanteita, joissa heidän mielestään heidän omalla alallaan tarvitaan eettistä ennakkoarviointia. Lisäksi heitä oli pyydetty miettimään omalta alaltaan jo valmistuneita tutkimuksia, joiden osalta on jälkikäteen noussut esille eettisiä ongelmia. Olisiko ne mahdollisesti voitu välttää etukäteen tehdyn eettisen arvioinnin avulla?

Seminaarin kulku

Seminaarin avasi työryhmän puheenjohtaja, kehittämispäällikkö **Arja Kuula** Yhteiskuntatieteellisestä tietoarkistosta. Hän kertoi lyhyesti työryhmän toimeksiannosta ja tähänastisista suunnitelmista. Työryhmä on hahmotellut neljä eri tilannetta, joissa pakollinen eettinen ennakkoarviointi olisi tarpeen. Se koskisi vain niitä tutkimuksia, 1) jotka tehdään ilman tutkittavien tietoon perustuvaa suostumusta, 2) jotka kohdistuvat alle 15-vuotiaisiin alaikäisiin ja joissa on kyse tunnisteellisen tiedon keräämisestä alle 15-vuotiailta ilman vanhempien lupaa, 3) jotka merkitsevät puuttumista fyysiseen koskemattomuuteen, tai 4) joiden tarkoituksena on vaikuttaa tutkittavan käyttäytymiseen tavalla, joka voi vahingoittaa heitä.

Lisäksi ennakkoarvioinnin tarve voisi olla muissakin tilanteissa, jolloin perusteena voisi olla esimerkiksi rahoittajan, tutkimusorganisaation tai julkaisijan vaatimus.

Kuulan mukaan HYMY II –työryhmä lähtee ns. vapaaehtoisuuteen perustuvasta sitouttamismallista. Tämä tarkoittaa sitä, että tutkimusorganisaatiot sitoutuisivat perustamaan eettisiä toimikuntia humanistis-yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen ennakkoarviointia varten. Työn pohjana niillä olisi HYMY II –työryhmän laatima ohjeistus, johon yliopistot, tutkimuslaitokset ja muut tahot sitoutuisivat.

Kuulan mukaan ennakkokäsitys on, että humanistisessa tutkimuksessa ei ole esiintynyt erityisemmin tutkimuseettisiä ongelmia. Työryhmä halusi kuitenkin, että järjestetään erikseen yksi humanistisen tutkimuksen erityisongelmia käsittelevä seminaari.

Ensimmäisenä esitelmöi professori **Liisa Tiittula** Tampereen yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitokselta. Aluksi hän totesi, että etukäteen voitaisiin luulla, että kielitieteessä olisi vain vähän aineistoon ja sen käyttöön liittyviä eettisiä ongelmia. Tämä ei pidä täysin paikkaansa, vaan eettisiin ongelmiin törmätään muun muassa tutkimuksen kohdistuessa yhä laajempiin kielenkäytön kysymyksiin. Lisäksi kielentutkimuksessa käytetään yhä enemmän yhteiskuntatieteistä tuttuja menetelmiä (haastattelut ym.), jolloin ongelmat ovat samoja kuin näilläkin tieteenaloilla.

Ensiksi hän vastasi kysymykseen, millaisissa hänen alansa tutkimuksissa voi olla eettisiä riskejä. Niitä voisi ensinnäkin olla sellaisissa kieltä koskevissa tutkimuksissa, joita koskee laki lääketieteellisestä tutkimuksesta, mutta myös lapsiin ja muihin vajaavaltaisiin, esim. Alzheimer-tautia sairastaviin, kohdistuva tutkimus voi sisältää eettisiä ongelmia, samoin kuin tutkimukset, joissa kerätään autenttista tilanteesta puheaineistoa (haastatteluja, keskusteluja, institutionaalisia vuorovaikutustilanteita).

Autenttiset puheaineistot ovat Tiittulan mielestä erityisen ongelmallisia silloin, kun aineistossa on arkaluontoisia asioita (esim. diskurssityyppi riita tai juoru tutkimuksen kohteena). Tiittula korosti, että koska kieli on osa sosiaalista kontekstia, tutkimuskohteesta huolimatta aineistossa voi nousta esille arkaluontoisia seikkoja. Tiittula oli myös sitä mieltä, että joskus saatetaan joutua eettisiin ongelmiin, jos aineistoa kerätessä joudutaan ristiriitaan tutkittavan henkilöryhmän ammattieettisten sääntöjen kanssa tai aineistosta tulee esille asioita, jotka ovat haitallisia henkilön ammatilliselle pätevyydelle tai ammatti-identiteetille. Esimerkkeinä hän toi esiin opettajien ja tulkkien kielellisen toiminnan tutkimisen.

Tiittula näki ongelmia myös niissä tavoissa, joita käyttäen tutkittavien suostumus hankitaan. Lupakäytännöt vaihtelevat hyvinkin paljon, eikä aina ole selvää, keneltä lupa pyydetään. Tämä koskee esimerkiksi niitä tilanteita, joissa tutkittavana on vajaavaltainen henkilö sekä tilanteita, joissa on useita osallistujia (puhelin keskustelut, oikeudenkäynnit).

Myös anonymisointi aiheuttaa Tiittulan mukaan ongelmia erityisesti silloin, kun tutkimuksen kohderyhmä on pieni ja silloin, kun aineistona ovat nauhoitteet (ääni- ja videotallenteet). Myös uusi teknologia aiheuttaa toisinaan ongelmia tulosten julkaisemisen suhteen (esim. kuva-aineiston manipuloiminen ja levittämisen mahdollisuus internetissä).

Tiittula ei kannata tutkimushankkeiden pakollista ennakoarviointia humanistisella alalla, sillä se toisi mukanaan uutta byrokratiaa ja hidastaisi tutkimustyötä. Hän piti kuitenkin tärkeänä tutkimusetiikkaa koskevan tiedon ja tietoisuuden lisäämistä. Hän ehdotti, että yliopistoihin perustettaisiin omat eettiset neuvottelukunnat pakollisen ennakoarvioinnin sijaan.

Toisena alustajana toimi professori **Helmi Järviluoma-Mäkelä** Joensuun yliopistosta. Hän toi keskusteluun kulttuuritieteellisen näkökulman. Hän esitteli aluksi omaa taustaansa: hän on tutkinut ja opettanut etnomusikologiaa ja musiikkisosiologiaa.

Esityksensä aluksi hän viittasi niihin huonoihin kokemuksiin, joita arviointikulttuurista on monissa muissa maissa. Hänen ensi vaikutelmansa on, että Suomeen ei pitäisi päätää pahkaa kopioida järjestelmää, joka ei ole toiminut muuallakaan. Tällä hän viittasi monissa maissa viime vuosina tapahtuneeseen arviointikulttuurin esiinmarssiin. Hän kysyi, olisiko myös eettinen jälkiarviointi tarpeen. Ennalta on usein vaikeaa edes havaita kaikkia mahdollisesti esiin nousevia tutkimuseettisiä ongelmia.

Kulttuuritieteissä tutkimuseettisten keskustelujen vyöryn aiheutti Järviluoma-Mäkelän mukaan representaation kriisi ja kirjallinen käänne 1980-luvulla. Ensi sijassa hän viittasi antropologiaan, ja sen vanavedessä sama kehitys käytiin läpi myös muissa kulttuuritieteissä, mm. etnomusikologiassa.

Järviluoma-Mäkelän mukaan humanistista tutkimusta ja tutkijaa pidetään usein harmittomana, korkeintaan vähän "hölmönä". Aiemmin anonymisointia ei pidetty tärkeänä, vaan päinvastoin pidettiin tärkeänä, että tutkittavat saavat kunnian sanomisistaan. Anonymisointi ei ole hänen mielestään vieläkään kaikissa tapauksissa hyvä asia. Hänen mielestään yksioikoiset eettiset ratkaisut ovat usein ongelmallisia.

Yhteenvetona Järviluoma-Mäkelä totesi, että tutkimuksen eettinen ennakoarviointi ei voi korvata perusteellista tutkijankoulutusta ja tutkijan ammattitaitoon liittyvän tilanteen tajun kehittämistä. Hänen mielestään ruohonjuuritason tutkijoilla on paras tieto omien alojensa eettisistä riskeistä. Hän hahmotteli seuraavanlaisen tutkimuseettistä arviointia humanistisilla aloilla koskevan toimintaohjelman. Ensinnäkin jatko-opintoihin pyrittäessä opiskelija joutuu arvioimaan oman tutkimussuunnitelmansa eettisyyttä. Hänet jatko-opiskelijaksi hyväksyvät voivat pyytää häntä tuolloin tarkentamaan tutkimussuunnitelmaa noilta osin. Laitoksen johtaja arvioisi muiden tutkijojen tutkimussuunnitelmat. Haasteelliset tapaukset ja ns. sensitiivisiä ryhmiä koskevat tutkimussuunnitelmat menisivät yliopiston oman eettisen toimikunnan arvioitavaksi. Vain todella ongelmalliset tapaukset menisivät hänen mallissaan ylimmän tason elimen arvioitavaksi. Hän ei kuitenkaan tuonut esiin, tarkoittiko hän tällä valtakunnallista elintä.

Todella hyödyllistä Järviluoma-Mäkelän mielestä olisi tutkimusten avoin eettinen jälkiarviointi. Näin kerättäisiin kokemuksia tiedeyhteisöjen keräämiseksi.

Kolmantena alustajana oli professori emeritus **Yrjö Varpio** Tampereen yliopistosta. Hän puhui kirjallisuustieteen etiikasta. Aluksi hän totesi, että päällisin puolin näyttää siltä, että kirjallisuustieteissä ei ole paljon eettisiä ongelmia, jos niillä tarkoitetaan tutkittavien henkilöiden tai tutkimukseen osallistuvien henkilöiden yksityisyyden suojaa. Kirjallisuustieteessä on pitkään vallinnut metodiikka, jossa elävät ihmiset ovat toissijaisia ja tutkittavat tekstit ensisijaisia.

Aivan noin mutkaton tilanne ei kuitenkaan Varpion mukaan ole. Tübingenin yliopiston eri tiedekuntia yhdistävän etiikkakeskuksen sivuille (www.izew.uni-tuebingen.de) on koottu eri tieteenalojen etiikkaa sivuavaa kirjallisuutta lähinnä viimeisten 20 vuoden ajalta. Yllättävästi kirjallisuustiede on saanut siinä hyvin merkittävän aseman. Tämä johtuu Varpion mukaan tosin ennen kaikkea siitä, että kirjallisuustiede käsittelee niin runsaasti kirjallisuuden esiin nostamia eettisiä kysymyksiä.

Mutta jos on puhe tutkimuksen etiikasta, useimmille kirjallisuudentutkijoille ongelmia ei liene edes pälkähtänyt päähän. Vartiolle itselleen tulee mieleen kolmenlaisia tutkimuksia, joissa eettiset kysymykset saattaisivat nousta ongelmallisiksi (kirjailijaelämäkerrat, lukemistutkimukset ja identiteettien tutkimukset).

Kirjoittaessaan Väinö Linnan elämäkertaa Varpio törmäsi joihinkin kysymyksiin, joiden yhteydessä hän joutui pohtimaan, onko joidenkin tietojen hankkiminen tai joidenkin tietojen hankkiminen tai joidenkin asioiden julkistaminen oikein tai onko se perusteltua. Elämäkerrankirjoituksen eettiset ongelmat sivuavat paitsi kirjallisuustiedettä, myös historian tutkimusta ja vielä enemmän journalistista julkaisutoimintaa.

Varpion mukaan taistelut perikuntien kanssa ovat elämäkerrankirjoittajien vakio-ongelmia. Perikuntien mielestä on sellaista yksityisyyttä, jota ei saa paljastaa. Varpio on sitä mieltä, että jos elämäkertatutkija ei loukkaa voimassa olevaa lainsäädäntöä (loukkaa kunnia tms.), hänelle olisi jätettävä oikeus aineiston ja mielipiteensä julkaisemiseen.

Elämäkerran kirjoittamisen eräs vaikeus Varpion mielestä on rajankäynti yksityisen ja intiimin suuntaan. Linnan elämäkerrassa hän yritti olla niin avoin kuin mahdollista ja nähdä Linnan henkilön myös ikään kuin ulkoapäin, kriittisesti, mahdollisine heikkouksineenkin. Linnan oma ohje, että kirjoittajalle ei anneta mitään oikeuksia, vaan hänen täytyy ottaa ne itse, pätee Varpion mukaan jossain määrin myös kaiken humanistisen tutkimuksen tekijään.

Varpion mielestä tuntuu periaatteessa aika kyseenalaiselta sääntö, joka määritteli etukäteen, millä tavalla elämäkerrallista aineistoa saa hankkia tutkimuksensa käyttöön, mitä saa julkaista ja keiltä on kysyttävä lupa. Elämäkertatutkimuksessa ei ole sellaista laajaa haastattelu- ja vastaavaa aineistoa, josta voisi sanoa ennakkoon, että se aiheuttaa eettisiä ongelmia. Viime kädessä arkistoaineistojen käyttörajoitusten ja tieteen yleisten kriteerien täytyisi ratkaista, mitä saa tehdä ja mitä ei.

Varpio kysyy myös, tulevatko elämäkerrankirjoittamisen eettiset ongelmat riittävästi esille jo tutkimussuunnitelman yhteydessä vain nousevatko ne esille vasta kirjoitustyön aikana. Jos tutkija aavisteli joitakin eettisiä ongelmia nousevan esiin, riskeeraako hän vapautensa ja työnsä kertomalla näistä mahdollisista ongelmista jo tutkimussuunnitelman yhteydessä?

Toinen kirjallisuudentutkimuksen ala, jossa eettiset kysymykset voisivat nousta esiin, ovat lukemistutkimukset, koska niissä operoidaan elävien ihmisten ja heidän mielipiteittensä parissa. Varpio kertoi omista kokemuksistaan 1980-luvulta, jolloin hän teki yhdessä unkarilaisten kollegojensa kanssa vertailevaa lukemistutkimusta haastattelemalla 200 lukijaa kummastakin maasta, neljää eri ammattiryhmää. Heitä pyydettiin esittämään mielipiteitään kahdesta esimerkkiromaanista, mutta heiltä pyydettiin tietoja myös heidän omasta sosiaalisesta ja kulttuurisesta taustastaan. Tutkijat noudattivat sosiologeilta oppimiaan periaatteita, esimerkiksi sitä että yksittäisiä vastaajia ei tulisi tunnistaa tutkimuksesta. Haastattelujen tekoon he olivat Suomessa hankkineet luvan ao. ammattiosastoilta, joille myös kerrottiin mihin aineistoa käytetään. Tutkimuksen valmistuttua järjestettiin myös keskustelutilaisuuksia tutkimuksessa mukana olleille. Mitään ongelmia ei tullut esiin.

Kolmas kirjallisuustieteen ala, jossa eettiset näkökulmat voisivat nousta tärkeiksi, on erilaisten erilliskulttuurien ja identiteettien tutkiminen. Aikanaan suomalaisessa kirjallisuudessa oli Varpion mukaan suosittua tutkia kansallista identiteettiä kaunokirjallisuuden valossa, ja tässä tutkimuksessa korostettiin suruttomasti omia myönteisiä piirteitä ja muukalaisuuden kielteisiä piirteitä. 1980-luvulla ja viimeistään 1990-luvulta lähtien näitä nationalistisia ja eettisesti kyseenalaisia ajatusrakennelmia on kirjallisuustieteessä purettu tarmokkaasti. Identiteettejä määrittellen kirjallisuustieteessä kuitenkin edelleen, ja silloin on syytä pitää mielessä, että kaikki käsitteet, joita käytetään oman tai vieraiden kulttuurien määrittelyyn, asettavat vastatusten dominoivia arvoja ja alempia arvoja ja ovat siten sidoksissa valtarakenteisiin ja hegemonioihin.

Kirjallisuustieteen alalla ei Varpion mukaan juurikaan tehdä sellaista tutkimusta, joissa olisi kyse sellaisista tilanteista, joihin soveltuisivat työryhmän kaavailemat pakollista ennakoarviointia koskevat vaatimukset. Ainoastaan lasten lukemista koskevat tutkimukset saattavat olla tällaisia, joissa selkeyttävät ohjeet saattaisivat olla kohdallaan.

Iltapäivän aloitti folkloristiikan dosentti **Lena Marander-Eklund** Åbo Akademista. Hän totesi aluksi, että folkloristiikka tutkii ihmisten arvoja, ajattelutapoja, traditioita, tapoja ja rituaaleja. Tutkimus perustuu haastatteluihin, osallistuvaan havainnointiin, verkossa olevaan materiaaliin ja arkistomateriaaliin. Eettiset kysymykset ovat folkloristiikassa osa metodikeskustelua.

Marander-Eklundin mukaan folkloristiikan alaan kuuluvassa kenttätyössä nousee esille monia eettisiä kysymyksiä: suojataanko tietolähdettä tarpeeksi ja kohdellaanko häntä oikeudenmukaisesti tutkimusraportissa.

Folkloristiikan tutkimuksen tärkeimmiksi eettisiksi periaatteiksi kenttätyössä Marander-Eklund nimeää seuraavat periaatteet: 1) yksilön suojaa koskeva vaatimus (yksilöitä ei saa esim. asettaa alttiiksi fyysiselle tai psyykkiselle vahingolle), 2) luottamuksellisuusvaatimus (esim. henkilötietoja tulee säilyttää sillä tavoin, että ne eivät joudu ulkopuolisten käsiin), 3) yksityisiä ihmisiä koskevaa materiaalia tulee

käyttää vain niihin tarkoituksiin, joista on sovittu ennen materiaalin hankkimista, 4) informointivaatimus (tutkijan tulee informoida osanottajia näiden tehtävistä projektissa ja tulee samalla tehdä selväksi, että osallistuminen on heille vapaaehtoista ja he voivat keskeyttää mukanaolonsa niin halutessaan), 5) suostumus (kenttätyössä tulee aina olla tutkittavien suostumus).

Haastattelututkimuksiin tarvitaan aina haastattelijan ja informantin keskenään tekemä kirjallinen sopimus. Anonymisoinnin tarkoituksena on suojata tietolähteitä, mutta aina ei anonymisointi i Marander-Eklundin mukaan ole mahdollista eikä edes toivottavaa.

Vaikka haastatteluilla voi olla monia positiivisia vaikutuksia haastateltaville (he saavat jonkun kuuntelemaan), ne voivat myös repiä vanhoja haavoja auki. Jos aihe on kovin tunneperäinen, tutkijaltakin vaaditaan hyvin paljon. Hän menee kuitenkin hyvin lähelle haastateltavan henkilökohtaisia kokemuksia.

HYMY II -työryhmän kaavailemista tilanteista, joissa eettinen ennakoarviointi olisi tarpeen, Marander-Eklund piti folkloristiikan osalta tarpeellisina alaikäisiin tai muihin vajaavaltaisiin kohdistuvat tutkimukset, samoin kuin tutkimukset, jotka merkitsevät puuttumista fyysiseen koskemattomuuteen.

Hän ei kuitenkaan itse suhtautunut myönteisesti ajatukseen eettisestä ennakoarvioinnista, koska se johtaisi lisääntyvään byrokraatiaan. Hän myös epäili myös eettisen toimikunnan kompetenssia. Eettinen ennakoarviointi saattaisi hänen mukaansa olla kuitenkin tarpeen silloin, kun tutkimus koskee alaikäisiä.

Viimeisen puheenvuoron esitti professori **Keijo Räsänen** Helsingin kauppakorkeakoulusta. Hän on työelämän tutkimuksen asiantuntija, joka tutkii muun muassa akateemista työtä ja on tehnyt osallistuvaa tutkimusta myös oman korkeakoulunsa osalta. Hän korosti, ettei ole tutkimusetiikan asiantuntija. Hän kertoi seuranneensa uransa aikana kerran tilannetta, jossa tutkimuksen toteutustavan eettisyys on kyseenalaistettu.

Räsänen suhtautui epäilevästi tutkimushankkeiden eettiseen ennakoarviointiin. Kun tutkimushankkeessa on samalla kyse kehittämishankkeesta jollain työpaikalla, mukana on monia toimijoita, eikä tutkija voi yksin päättää kuinka edetään. Ennakkosuunnitelmiaakaan ei tällöin voida noudattaa.

Seminaarin loppupäätelmä

HYMY II -työryhmän jäsen professori **Klaus Mäkelä** teki lopuksi yhteenvedon seminaarin annista. Hänen mukaansa ennakoarvioinnilla ei pystytä ratkaisemaan humanistisen tutkimuksen ongelmia. Hän varoitti esimerkiksi Kanadan kokemuksista; siellä kokeellinen taidekin on arvioitava etukäteen. Hän varoitti myös byrokratian paisumisesta, jos ennakoarviointi tehdään pakolliseksi, kuten monissa Yhdysvaltain yliopistoissa on käynyt. Hän kiinnitti huomiota myös tutkimuksen jälkikontrolliin. Se on tehokasta, ja siitä voidaan ottaa opiksi vastaisissa tutkimushankkeissa.